

ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ vs ІСТОРІЯ В ЛЮДИНІ: горизонти взаємодії історії та психології

Серйозні дослідники вже давно приділяють предметну увагу проблемам міждисциплінарної взаємодії історії з іншими суспільними науками. У цьому широкому спектрі думок великий інтерес становлять оцінки складного процесу становлення взаємовідносин між історією та психологією. Сформувався навіть цілий новий напрямок в історіописанні, який так і називається — «психоісторія». Окрім того, нікуди не поділися здобутки попередніх поколінь дослідників, які не обходили психологічні аспекти світового й національного процесу у своїх конкретно-історичних працях. Стаття не має на меті детальне й послідовне висвітлення еволюції якогось із етапів становлення згаданого напряму сучасного історіописання або якогось конкретного сегмента психоісторичного дискурсу, а є скоріше пропозицією більш широкого історіософського узагальнення проблем та перспектив самого методу поєднання історії та психології. Автором акцентується увага на необхідності підвищення загальної психологічної культури як правлячої еліти, так і широких верств пересічних громадян з урахуванням важливої ролі потенціалу комунікації у справі запобігання виникненню конфліктних ситуацій. Окремим методологічним питанням надзвичайної ваги залишається психологічна культура самих дослідників історії і їхня готовність до використання багатого досвіду психологічної науки у своїх пошуках адекватного образу минулого. Вітчизняне історіописання перебуває лише на самому початку психоісторичного осмислення суспільних процесів та історичних особистостей (особливо нещодавнього минулого). Водночас, українська наука має багаті традиції глибокого психологічного проникнення в людський вимір національної історії. Ефективне поєднання традиції і нової методологічної свободи інноваційного історичного мислення залишається серйозним методологічним викликом сучасного етапу розвитку вітчизняного історіописання, який потребує нового розуміння та відчуття цілісності історичного процесу і, відповідно, нового бачення цілісності історичної свідомості.

Ключові слова: історія, психологія, психоаналіз, психоісторія, між-дисциплінарна взаємодія, історичний процес, історична свідомість, пра-ва людини, життєвий світ.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

HUMAN BEING IN HISTORY vs HISTORY IN HUMAN BEING: Horizons of Interaction of History and Psychology

The problems of interdisciplinary interaction of History with other Social Sciences have already become the subject of a serious and consecutive scientific research. In this wide spectre of thoughts and opinions a special interest may be paid to considerations and evaluations of a complex process of forming interaction between History and Psychology. In Historiography there even have been formed a new direction, called Psychohistory. Besides, there have remained the achievements of previous generations of historians who didn't avoid psychological aspects of world and national historical process in their works.

It is not the subject matter of this article to elucidate in details the evolution of any particular stage in forming a given direction of modern historiography or any particular segment of psychological discourse. We rather propose a wider historiosophical generalization of problems and perspectives of the method to unite history and psychology.

The author accentuates the necessity to enhance the level of general psychologic culture of both ruling elite and wide circles of ordinary public while taking into consideration the potential of communication in order to avoid conflicts. In this sense a separate methodological problem of great importance is psychologic culture of historians themselves as well as their readiness to use rich experience of Psychologic Science in their adequate research of the past. National Historiography is only in the beginning of the road to cognize social processes and historical peculiarities, especially of a recent past. But, at the same time, Ukrainian historic science has rich traditions of deep psychologic penetration into human dimension of national history. Effective combination of traditional experience and new methodological freedom of innovative historical thinking remains a serious methodological challenge on the new stage of national Historiography which

requires the feeling of homogeneity of a historical process and, correspondingly, new understanding of homogeneity of historical conscience

Keywords: *history, psychology, psychoanalysis, psychohistory, interdisciplinary interaction, historical process, historical conscience, human rights, life experience.*

На кожному крутому повороті історії відбувається запекла конкуренція історичних сил, часом дуже різних за своїми світоглядними, моральними, ціннісними орієнтирами. Проте завжди залишається головне питання — чи лідери змагань справді думають про майбутнє своєї спільноти, чи вони мають на меті лише максимальне забезпечення особистої перспективи та перспективи певного «вузького кола обмежених людей»? Що характерно, цей другий «антропологічний» намір зазвичай супроводжується активним використанням цілої низки соціально-психологічних та індивідуальних механізмів впливу на людську свідомість. Однак, попри непоодинокі приклади успішності подібних групових стратегій, рано чи пізно стає очевидним, що «народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальне тло», що приводиться в рух лише волею «історичних осіб».

1. Від «народних мас» до «народу»

За психологічно непростих радянських часів визначний український історик Ф.П. Шевченко цілком слушно зауважував, що «впродовж століть поняття «народ» вживали і прогресивні діячі, і реакціонери, вкладаючи у нього свій зміст, своє розуміння. Недоліком і упущенням слід вважати те, що до цього часу в історіографії не розроблено питання, хто, коли і кого розумів під цим поняттям». Як відомо, у парадигмі радянського марксизму діяв постулат, згідно з яким «класи, соціальні групи є «елементами народу». Зі зміною класової структури суспільства змінюється і зміст такої суспільної категорії, як народ». Вельми симптоматично, що, загалом дотримуючись тогочасних ідеологічних канонів у соціологічному, класово детермінованому тлумаченні базових понять історіописання, вчений закликав зважати на те, що «народ — не абстрактна спільність людей, яку можна розглядати за простором і часом, без органічного зв'язку з іншими суспільними явищами та категоріями і насамперед з такими спільнотами, як народність, нація». Водночас, справедливо наголошувалося на тій очевидній обставині, що «історичний процес розвитку кожного народу проходить не ізольовано від розвитку інших народів, а в постійній взаємодії і взаємовпливах». (...) Кожний мислячий дослідник мав принаймні внутрішню можливість по-своєму осмислювати такого роду

взаємозв'язки й робити, у підсумку, свої власні висновки. Зокрема, про роль і можливості пізнання «стихії характеру» в дослідженні багатовимірному процесу «творення історії». На теренах Радянського Союзу цілі покоління були виховані на Марксовому постулаті про те, що «революції — локомотиви історії. Революції — свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції...» (Ленін В.І. Твори, т. 9, стор. 88). Абсолютною істиною вважалася ленінська теза про те, що «організаторська творчість народу, особливо пролетаріату, а потім селянства, виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу» (Ленін В.І. Твори, т. 10, стор. 224)¹.

Хтось із учених сідлав ці постулати й цілковито задовольнявся зручною стабільністю невмирущого соціально-класового революціонізму. Водночас, зміцнювалося нове, більш глобальне розуміння творчого потенціалу революційного стилю мислення, яке знаходило втілення у сфері науки, техніки, найрізноманітніших проявах художньої творчості. Осягнення необхідності і вражаючих перспектив науково-технічного прогресу й революційних перетворень у сфері праці було своєрідним супутнім продуктом «революційного» типу масової свідомості і, можна сказати, наслідком цілеспрямованого (хоча, часом, і занадто прямолінійного) масового виховання своєрідного культу праці й людини праці. Однак, як засвідчив світовий досвід, у словах істориків про очевидність «великих наслідків творчої праці» в усі епохи, містилася глибинна правда історії цивілізацій². На жаль, сьогодні можна констатувати, що цей надзвичайно значущий «людський вимір» світової історії як історії не лише революційної, військово-політичної, а й запеклої трудової конкуренції народів, конкуренції у сфері загальної культури й культури виробництва зокрема, починає небезпечно розчинятися в бурхливому процесі прогресуючого теоретико-методологічного «знелюднення» постмодерного історіописання. А остаточно свобода людини, схоже, починає все частіше тлумачитися як дивовижна свобода від цієї самої людини на порозі нової епохи абсолютного торжества штучного інтелекту. Однак, хіба це не суперечить гучно проголошеному «цивілізаційному» підходу, який нині сповідується не менш палко, ніж попередній «формаційний» і мав би своєчасно корегувати антигуманні деформації історичної свідомості та історичного мислення. Часом складається враження, що потужний історичний рух за «права людини» парадоксальним чином завершується розчиненням живої людини в кіберпросторі.

2. Щодо психологізму «події» Альфреда Уайтхеда

Історична наука — не інструмент затятого декодування універсальної логіки історії, а знаряддя пізнання фундаментальних культурно-естетичних і логіко-пізнавальних смислів конкретних суспільних явищ і процесів, котрі можуть допомогти людині в пошуках повноцінного відчуття свого короткого життя, поглибити це відчуття і завдяки цьому досягнути реального розуміння себе й іншого, внутрішньої гармонії життєвого світу, збагнути істину життя. Адже цю істину неможливо відкрити або вивчити, десь вичитати. Її можна лише відчутти і збагнути шляхом вдумливого споглядання її різних сторін. І здійснюється таке вдумливе споглядання завжди на тлі внутрішнього відчуття часу, котре має індивідуальну специфіку. Тому в кожного всередині живе його особиста світова історія, котра є підсумком психологічного узгодження світового історичного процесу з життєвим світом конкретної людини, скромним фрагментом індивідуального духовного життя, котре є безмежним і незбагненим Всесвітом. Всесвітом, що має свій початок і, як це не сумно, свій кінець. Кінець індивідуальної всесвітньої історії. Ця внутрішня, індивідуальна всесвітня історія є миттєвою реальністю, яка невпинно складається й розпадається протягом обмеженого людського життя, і яка кардинально відрізняється своїми характеристиками від зовнішнього історичного процесу людства. Водночас, вона і є сенсом, квінтесенцією цього загальнолюдського руху в часі.

Видатний британський філософ і математик Альфред Норт Уайтхед (1861–1947) обстоював, як нам видається, дуже важливу думку про те, що «кожна актуальна подія визначає свій власний світ, у якому вона виникає. Ніякі дві події не можуть мати тотожні світи». Відповідно, й кожний відбиток цього «світу події» у людській свідомості потрібно сприймати як унікальний відбиток у ланцюгу «відбитої історії» процесу змін. Фактично це зауваження Уайтхеда за своїм змістом є тотожним вікопомній сентенції Геракліта — «*В одну річку неможливо увійти двічі!*». Як справжній історик ідей, Уайтхед у цьому зв'язку належним чином оцінив положення зі знаменитого трактату Дж. Локка «Досвід про людське розуміння», які, на його думку, внаслідок обмеженості обсягу локкового дослідження, на жаль не отримали достатньої розробки. Йдеться про два види становлення: 1) «зрощення (*concrecence*)» — мовою Локка це означає «*реальне внутрішнє конституювання окремо існуючого*»; 2) *перехід* від одного окремо існуючого до другого — у Локка цей процес характеризується як «*той, що постійно припиняється*». Це є одним із аспектів часу, з одного боку, й «*виникненням сучасного у відповідності із «силою [здатністю] (power)» минулого*» — з другого³. Виникає цілком обгруноване питання про те, а чи не ця остання обставина є джерелом непоборної спокуси для

тих політичних гравців на полі історичної політики, котрі прагнуть час від часу так «посилити» історичне минуле, аби воно, це минуле, допомагало змінювати сучасність потрібним чином? Або, принаймні, хоча б руйнувати, скасовувати ту сучасність, що їх особисто геть не влаштовує?

Як далі наголошує Уайтхед, «актуальна подія є «зрощуванням», обумовленим процесом відчуження. Відчуження, на його думку, може розглядатися щодо: 1) актуальних подій, що переживаються; вічних об'єктів, що переживаються; почуттів, які переживаються; і 2) своїх власних суб'єктивних форм інтенсивності. У процесі «зрощення» різні відчуження переходять у ширші узагальнення інтегрального відчуження⁴. Зазначена внутрішня структуризація процесу сприйняття сталості і змін змушує зі значно більшою повагою поставитися до психологічних аспектів, до того, що відбувається у людській свідомості в моменти пізнання окремих актуальних подій, і відповідно, тих «світів», які виникають разом із ними. У цьому сенсі, є очевидним, що жалюгідною виявиться будь-яка настирлива історична політика, що не враховуватиме цієї індивідуалістичної природи «зрощування» тканини історії у людській свідомості, а лише постулюватиме якусь грубезну конструкцію, терміново змонтовану в інтересах легітимації влади. При зміні політичної кон'юнктури всі опереточні декорації такої політики неодмінно розвалюються і перетворюються на мотлох, оскільки раніше вони були зліплені з допомогою простроченого ідеологічного клею від лукавих маніпуляторів, брехливих крадіїв-псевдопатріотів або невмирущих бюрократичних імітаторів боротьби за державність, свободу і справедливість. Крах такої історичної політики відбувається саме тому, що *процес і реальність* не співпадають у своїй людській основі, в основі людської свободи. Тому, що оголюється нищість самої методології брехливого історичного синтезу, під час якого черговому реанімованому чортові білими нитками пришиваються фальшиві янгольські крила. Як, зокрема, наголошує Уайтхед, «мораль виводиться з інших факторів досвіду, інакше почуття обов'язку було би беззмистовним і тому не змогло би спонукати до дії. (...) Досвід — це, насамперед, життєві пристрасті: любов, симпатія, лють, разом з аналогічними устремліннями; а по-друге, більш тонкі, специфічні людські переживання краси, розумової витонченості, якими можна свідомо насолоджуватися. Тут поняття розумової витонченості — це щось ширше, ніж поняття істини, яким занадто часто послуговуються в подібних випадках». У цьому царстві людських «відчужень» епохальні ідеї історії людства не губляться, а навпаки стають ще більш рельєфними, набувають реального соціального змісту. «Неуникною передумовою сучасного політичного мислення» Уайтхед називає *Свободу і Рівність* (так само, як *Рабство* було передумовою античного політичного мис-

лення). У цьому сенсі, на переконання філософа, «розвиток ідеї сутнісних прав людей, які належать їм по самій природі, — яскравий приклад для історії ідей. Саме виникнення цієї ідеї і її дієве поширення можна розглядати як тріумф, правда не такий вже й однозначний, пізньої стадії цивілізації»⁵. Симптоматичним виглядає зауваження Уайтхеда про те, що «ми бачимо, як велика кількість понять — правових, політичних, етичних, релігійних — набувають сили, здатної приводити в рух життя людей, черпаючи свою велич у різноманітності таємничих проявів людської душі...»⁶.

3. Про психологічний контекст історичного мислення

Розуміючи історію як «рух життя людей», який спричиняється і супроводжується згаданими «таємничими проявами людської душі», варто уважніше поставитися до спостереження таких визнаних класиків теорії і методології історії, як Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобос, котрі називали історичні описи й наративи «психологічним слідом події». Як при цьому наголошували автори, «психологічний слід має символічний характер: це не лише не сам факт, але навіть не безпосередній відбиток факту в розумі очевидця, а лише умовний відбиток того враження, яке справила подія на розум очевидця. Писемні документи не мають, відповідно, ціни самі собою, як речові залишки старовини; вони мають значення лише як відбиток складних психологічних процесів, які важко піддаються роз'ясненню. Величезна більшість документів, які слугують вихідною точкою міркувань історика, є назагал лише слідами психологічних процесів. Якщо це так, то для того, аби за писемним свідоцтвом оцінити факт, який є його віддаленою причиною, тобто встановити відношення, що пов'язує цей документ із фактом, необхідно відновити цілу низку проміжних причин, що породили документ, окрім самого факту. Потрібно уявити собі всю низку дій, виконаних автором документа, починаючи з факту, який він спостерігав до появи рукопису (або друкованого свідоцтва), що потрапили нам на очі. Низка вчинків автора критикується при цьому у зворотному порядку, починаючи з дослідження рукопису (або друкованого документа) і поступово наближаючись до факту минулого. Такими є мета й перебіг критичного аналізу»⁷. Сучасного дослідника має зацікавити й більш рання спеціальна праця Ш. Сеньобоса, до якої автори відсилають читача для детальнішого ознайомлення з логічною аргументацією необхідності врахування психологічного виміру критичного мислення у процесі історичного пізнання (*Див: Seignobos Ch. Les conditions psychologiques de la connaissance en histoire. Revue philosophique. 1887*). Тобто, очевидно, що ці автори у

процесі підготовки свого класичного комплексного дослідження теоретико-методологічних аспектів історіописання пройшли великий шлях поглибленого осмислення психологічної проблематики, оскільки добре усвідомлювали її важливість для формування повноцінного критичного мислення.

Значні перспективи методологічного синтезу історії і психології реалістично оцінювали представники школи «Анналів». Як відомо, Л. Февр ще 1938 р. у своїх неповторних «Боях за історію» висловив глибоку переконаність у тому, що для психології як науки, котра вивчає ментальні функції, конче необхідним є «постійне співвіднесення з низкою дисциплін, які важко піддаються визначенню, але чия сукупність традиційно іменується історією»⁸. (Загальновідомими є й міркування з цього приводу М. Блока та Ф. Бределя).

Російські методологи історії І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв у своїй ґрунтовній праці приділили увагу питанню міждисциплінарної взаємодії історії та низки інших суспільних дисциплін. Великий інтерес становлять авторські міркування й оцінки складного процесу становлення взаємовідносин між історією та психологією. Водночас, дещо завеликим спрощенням інтелектуальної еволюції людства нам видається стартовий авторський постулат (із подальшим посиленням на бачення М. Фуко) про те, що «жодна епоха не знала людину, як вона дана сучасному знанню» і про те, що «гуманізм» Ренесансу, «раціоналізм» класиків цілком могли приділити роду людському привілейоване місце у світоустрої — **помислити людину вони не могли**» [Виділено нами. — Авт.]⁹. Доволі банальним, у цьому разі, буде наше зауваження про те, що оскільки «сучасного знання» не існувало в інші епохи, то зрозуміло, що ці самі епохи за визначенням не могли знати людину *в парадигмі сучасного знання*.

Суттєвіші заперечення викликає певна прогресистська зарозумілість авторського твердження про те, що попередні епохи **не могли «помислити людину»**. Зрозуміло, що загальновизнаною датою народження сучасної експериментальної психології як науки вважається 1879 рік, дата створення Вільгельмом Вундтом першої психологічної лабораторії. Однак, треба дуже зневажати Сократа, Платона, Аристотеля й силу-силенну наступних мислителів різних епох (не кажучи вже про лідерів світових релігій і їхніх найвидатніших послідовників), щоби закидати їм нездатність «помислити людину» як таку. Адже одне лише загальновідоме гасло Дельфійського храму — «Пізнай самого себе!» — було цілком сучасною пропозицією «помислити людину».

Наведене міркування досвідчених методологів історії (які своєю чергою солідаризуються з М. Фуко, визнаним метром психологізованого

європейського історієписання) більше схоже на відгомін давньої дискусії у царині радянської психологічної науки. Видатний радянський психолог, педагог, засновник нейропсихології О. Лурія ще на початку 70-х рр. опублікував ґрунтовну статтю, де комплексно охарактеризував психологію як історичну науку й наголосив на незаперечній історичній природі психологічних процесів¹⁰.

Однак, попри безперечну цікавість і загальну логічність цього дослідження видатного теоретика і практика психології, авторська теза про те, що «операції логічного висновку з посилок із соціально-психологічного погляду *зовсім* не мають універсального значення» [Виділено нами. — *Авт.*], все ж видається певним історичистським перебільшенням епохи безальтернативного панування формаційного підходу. Таке рішуче протиставлення природних законів логіки людського мислення й «домінуючої ролі особистого практичного досвіду в пізнавальних процесах на ранніх стадіях соціально-економічних укладів» виглядає занадто вже зручною відправною точкою для продукування різного роду расових і класових табелів про ранги різних народів. Адже, мабуть, у жодного нормального історика немає сумніву, що, приміром, у Александра Македонського або Юлія Цезаря голова працювала не набагато гірше, аніж у Наполеона Бонапарта, котрий з не меншим успіхом осідлав республіку й вискочив у імператори, успішно відновивши при цьому работоргівлю, так глибоко шановану його легендарними античними попередниками й так необачно скасовану французькими республіканцями. Можна з великим ступенем вірогідності також припустити, що давньоєгипетські жерці або філософи-досократики свідомо чи несвідомо послуговувалися природними «операціями логічного висновку з посилок» не менш вправно, аніж, приміром, Карл Поппер або той самий Мішель Фуко. Що ж стосується побутуючої у давні часи людської недовіри до «логічних посилок і системи вербально-логічних відносин», то цієї недовіри чимало й у нашу буремну інформаційну епоху (насамперед завдяки безсоромному масовому виробництву зовні цілком пристойної логічної отрути). Ба більше, саме в наші часи кардинально зросла кількість зухвалих спроб, з одного боку, зламати будь-яку природну людську логіку за допомогою фальшивого «практичного досвіду» (у тому числі й «історичного»); а з другого боку — знівельовати всі рятівні підказки «особистого практичного досвіду» шляхом застосування перекрученої логіки маніпуляцій свідомістю.

У цьому сенсі абсолютна «історизація» психології як такої (та ще й категоричне заперечення наявності універсального змісту основних процесів психічного життя людини) видається таким самим невинуватим кроком, як і будь-яка абсолютна «психологізація» історичної науки.

Яскравим прикладом може слугувати хоча б остання «історична» праця З. Фрейда «Мойсей і монотеїзм», де знаний автор на підставі особистих психоаналітичних міркувань обґрунтовує гіпотезу про те, що визволитель єврейського народу насправді був єгиптянином, який на новому людському матеріалі апробував ідею радикального монотеїзму фараона-реформатора Ехнатона. Навіть на погляд розкутого історика-постмодерніста таке потрактування, історичне за постановкою проблеми, попри всю його психоаналітичну вишуканість, залишається лише *опінією* (гадкою, гіпотезою), вельми «неісторичною» як за виконанням, так і за використанням реального фактичного матеріалу. Адже у згаданому дослідженні навіть оригінальний ономастичний та міфопоетичний аналіз, покладений в основу аргументації, насправді далеко не є вичерпним і безальтернативним. А сама форма дослідження найімовірніше нагадує сеанс потрійного (у трьох варіантах есеїстичного тексту) психоаналітичного навіювання одного й того ж, нарративно все більш переконливого, потрактування одного з ключових сюжетів єврейської та світової історії. Можна, звісно, припустити, що колись археологи, етнографи, історики, генетики або хтось іще і знайдуть справжні історичні аргументи для підтвердження або спростування цієї «історичної» гіпотези знаменитого психолога. Однак, нині вона залишається вельми проблемним зразком методологічного синтезу історії і психології.

Окремою сторінкою взаємовідносин історії і психології безперечно є «психоісторія», котра стала одним із практичних результатів інтенсивного дискурсу щодо перспектив міждисциплінарності в царині західної гуманітаристики. Детальне висвітлення становлення і стану розвитку цього самобутнього напрямку сучасного історіописання також не є метою нашої статті. Варто лише нагадати, що датою його народження традиційно вважається 1958 р., коли побачила світ праця відомого психоаналітика Е.Г. Еріксона «Молодий Лютер» (Еріксон Е.Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. Москва: Московский философский фонд «Медиум», 1996. 560 с.).

Однак звісно, знаковою фігурою в царині психоісторії до сьогодні залишається американський дослідник Ллойд ДеМоз, директор Інституту психоісторії у Нью-Йорку, засновник журналу «The Journal of Psychohistory». Його головна праця, що саме так і називається — «Психоісторія», надовго визначила загальні обриси, базові підходи й методологічну специфіку цього цікавого напрямку історіописання¹¹. На особливу увагу тих, хто цікавиться доробком згаданого автора, заслуговує, на нашу думку, ґрунтовна розвідка німецького дослідника Вінфріда Курта «Психогенна теорія Ллойда деМоза — пропозиція подальшого конструктивного розвитку» (2009)¹². (Варто зауважити, що не тільки сама стаття

цього автора, а й тематика використаної ним літератури становить інтерес для дослідників різних стилів мислення, не лише для психоісториків).

Кожний розділ своєї праці Л. деМоз розглядає як своєрідний самостійний науковий експеримент, у процесі якого автор намагається отождентити себе з історичними особами й дослідити свою власну підсвідомість задля з'ясування історичної мотивації. Дослідник переконаний, що лише здійснивши *«внутрішній акт відкриття»*, можна рухатися до нового історичного матеріалу з метою перевірки «моделей мотивації та групової динаміки», обриси яких почали окреслюватися на попередньому етапі самоспостереження. Важливим нюансом нам видається те, що Л. деМоз у передмові до своєї праці одразу визнає пріоритет В. Дильтея у формулюванні обраного психоісториками методу пізнання внутрішнього, людського змісту минулого. (Хоча при цьому чомусь і зазначається, що Дильтей визнав таку послідовність «єдиним шляхом творення психоісторії». Навряд чи це цілком коректно з погляду логіки історії понять, оскільки в дослідницькому арсеналі Дильтея ще не було такого поняття, як «психоісторія». Для нього філософський психологізм був одним із ключових знарядь генералізованого методу історичного пізнання).

У своїй «Психоісторії» Л. ДеМоз претендує на викладення власної «психогенної теорії історії», згідно з якою історія включає програвання дорослими групових фантазій, що ґрунтуються на мотивації, яка в початковому вигляді є результатом еволюції дитинства. Дослідник пропонує серйозно замислитися над припущенням Фрейда про те, що цілі групи бувають патологічними і, фактично, кидає виклик холоднокривному релятивізму, загальновизнаному у професійному середовищі дослідників історії. Адже історичний релятивізм передбачає, що «людина інших епох могла поводитися зовсім не так, як ми, і водночас бути не менш розумною і здоровою. Як приклад такого релятивізму ДеМоз згадує Філіппа Арієса, який казав, що люди минулих часів, які чинили сексуальне насильство над дітьми, були цілком нормальними, оскільки така поведінка була частиною широко розповсюдженої традиції. З цього приводу Л. ДеМоз наголошує на тому, що антропологи 30-х років ХХ століття з легкістю закликали оцінювати будь-яку культуру лише з погляду її власної системи цінностей, аж поки не почалася Друга світова війна, і вже не випадало в релятивістському ключі формулювати висловлювання на кшталт того, що «нацизм — лише відбиток культури, яка схвалює спалення немовлят у печі» тощо.

Нам видається надзвичайно важливим те, що Л. ДеМоз вважає неможливим для психоісторії відмовитися від цінностей, навіть під час спроби шляхом емпатії позбавитися етноцентризму. Дослідник навпаки обстоює думку, що психологічна зрілість є історичним досягненням і

чесно декларує, що ця праця вся просякнута авторською системою цінностей. Тому він закликає читача до критичного сприйняття не лише викладених фактів, а й авторських цінностей, як це й необхідно робити з будь-якою історичною теорією. Окрім теоретичних постулатів нового напрямку історичної науки, читач може знайти чимало практичних постановок питань, корисних для формування нових підходів і нового бачення історичного процесу. Зокрема, особливий інтерес не лише для істориків-американістів, а й для симпатиків популярної нині історії ментальностей може становити третій розділ праці, який має інтригуючу назву «Формування американської особистості шляхом психологічного видоутворення». Автора цікавить питання про те, що саме породило Америку, «що перетворило групу тоталітарних і фанатичних англійців, мисливців за відьмами і головами, у націю шалено незалежних янкі протягом менш ніж століття». Л. ДеМоз і його колеги аналізували з позицій свого підходу президентські кампанії Дж. Картера, Р. Рейгана, Дж.Г.У. Буша, Б. Клінтона. Вони достатньо відверто висловлювалися про війну в Перській затоці, про перебудову та крах комуністичних режимів, про фундаменталізм, про афери й політичні кризи, про тривожні процеси в галузі масової культури. Такому універсалізму й такій оперативності наукової рефлексії сучасний український історик може лише позаздрити. Однак, чи не є така широта наукової зацікавленості й така оперативність реакції на виклики сьогодення ближчою до істинного розуміння соціального покликання історичної науки?

Серед вітчизняних досліджень у царині психоісторії великий інтерес становлять монографії і статті В.В. Ващенко, присвячені актуальним питанням теорії і практики зазначеного підходу¹³. Однак, спектр вітчизняних психоісторичних праць все ще залишається доволі обмеженим у порівнянні з тематичним різноманіттям того ж Л. ДеМоза або, прикладом, провідних німецьких дослідників¹⁴. Багатопланова тематика студій європейських психоісториків унаочнює досі не використаний потенціал саморозвитку українського історіописання. Методологічні новації у світовій історичній науці збагачуються новими нюансами так стрімко, що вітчизняні методологи ледве встигають уважно й фахово відслідковувати усі відтінки сучасного історичного мислення. А треба ще й знаходити час для фахової рефлексії історичної динаміки різних сторін соціального, економічного й культурного життя.

Повернення до масштабних питань є одним із найпродуктивніших шляхів поглиблення теорії історичної науки. Власне, такий повторний «мозковий штурм», таке чергування «наближення» та «віддалення» і становить методологічну сутність герменевтики. Це є особливо корисним, коли йдеться про питання, щодо яких уже накопичено багато цікавих

думок і гіпотез, але які вже в силу цієї обставини схиляють до того, щоби про них читати, системно викладати їх в університетах, але які не дуже приваблюють, аби про них писати. Адже, часом, занадто великих зусиль потрібно докласти для висвітлення їхньої багатой передісторії і, у підсумку, занадто складно сформулювати щось реально нове. Досліднику, який таки наважується на цей крок, випадає шукати не лише нову інтерпретацію відомих фактів, але й новий, хоча б на один невеличкий крок просунутий уперед фінал своєї власної епістемологічної подорожі. Окрім того, і що, можливо, є найголовнішим, потрібно кожного разу, за кожних нових історичних обставин, віднаходити новий, більш адекватний існуючим реаліям варіант «заземлення» теорії у мінливому людському житті. Тому людському житті, детальним описом і осмисленням якого, власне, і переймається наука історія з моменту свого народження.

У вступі до чергової вагової монографії колективу дослідників Інституту історії України НАН України, присвяченої українським рецепціям світових новацій на ниві історієписання, зокрема, т.з. «субдисциплінарним напрямкам», слушно наголошується на болісному характері виходу пострадянської соціогуманітаристики «зі стану тривалого забуття, нав'язаного ідеологічною індоктринацією». Визнається, що субдисциплінарні трансформації часом породжують і полярне ставлення до епістемологічних новацій і дослідницьких практик. Хтось з головою поринає у світ нової дослідницької свободи, а хтось висловлює суттєві методологічні застереження й обмежувальні ціннісні зауваги¹⁵.

На нашу думку, це цілком відповідає практиці нормального критичного мислення, з лона якого, власне, і народжується справжня наука. Як нам видається, у такій пізнавальній ситуації повернення до класики «великих питань» міждисциплінарного синтезу є особливо корисним. Це дозволяє краще розгледіти й у будь-якому полемічному запалі тверезо усвідомити, що інколи звабливе «нове» насправді є не таким уже й новим у просторі загальної теорії пізнання, а набридле «старе» не таким уже й безнадійно застарілим, з урахуванням нагальних потреб сучасного історичного пізнання і глибинного питання про користь і шкоду історії для життя.

Попри зрозумілу специфіку «наук про дух» у такому суто когнітивному сенсі вчений-історик мало відрізняється від будь-якого фізика або біолога. Час від часу він має зупинитися й замислюватися про правильність та суспільну користь обраного об'єкту дослідження, про адекватність дослідницького інструментарію й обраних підходів та методів. В умовах карколомного примноження різноманітних «трендів» світового історієписання й напружених зусиль дослідників у напрямку їхньої рецепції варто інколи просто зупинитися, озброївшись відомою «бритвою Оккама», і просто ще раз серйозно подумати про живу людину, її

внутрішнє відчуття часу, її цінність у світовому історичному процесі і її право на свободу та повагу до її внутрішнього світу, до її думок і почуттів, до її законного прагнення щасливого майбутнього. Замислитися про історичну феноменологію славнозвісного «світового духу» як про океанічну течію, незбагненна вічність якої складається з мільярдів краплин на жаль дуже тимчасового існування свідомості конкретних живих людей.

У ситуації небаченої інформаційної відкритості глобального світу, і водночас, небезпечної засміченості, «заспамленості» сучасного комунікативного простору суттєво зростає потреба не лише в активнішому і якіснішому використанні евристичного потенціалу наявного інструментарію історичної науки, а й у раціональному залученні теоретико-методологічного досвіду суміжних наукових дисциплін. На наш погляд, наукові пошуки й безперечні досягнення психології як науки і як клінічної практики мали би на сучасному етапі привертати суттєвішу увагу з боку теоретиків історії та істориків-практиків. Адже жодні нові інформаційно-комунікативні технології самі собою не здатні розв'язати проблему адекватної самоорієнтації людини в мінливому просторі природної і соціальної реальності. Як і тисячі років тому остаточно не вирішеними залишаються дві фундаментальні проблеми загальної теорії пізнання — проблема людського розуміння і проблема людської природи.

Людське пізнання світу невідворотно починається з пізнання себе і свого місця в цьому світі. Самоусвідомлення — початок пізнавального процесу. Провокативна пропозиція Дельфійського храму — «Пізнай самого себе!» — ніколи не втратить своєї актуальності для людства, для будь-якого союзу народів, для окремо взятої національної спільноти та для конкретної людини. Досліджуючи минуле, людина пізнає саму себе. Вона щомиті визначає себе у просторі та часі. А людина, котра при звичаїлася щось досліджувати ретельніше, ще й на додаток періодично визначає власні стартові позиції у рамках пізнавального процесу. Головна особливість дослідницького розуму — схильність до методологічної саморефлексії — автоматично психологізує весь процес історичного пізнання на глибинному рівні. Історія починається з людини, відбувається з людиною й живе в людині. Тобто та історія, яка виробляється й поширюється істориками-професіоналами, яка сприймається соціумом і окремим індивідом, є значною мірою психологічним феноменом. А сам процес сприйняття у своїй основі є психічним процесом. Над цим, як нам видається, варто глибше замислюватися на кожному крутому «повороті» напрочуд гнучкої історичної думки, котра, попри свою фіксацію на все різноманітніших носіях, все ж таки народжується і продовжує пульсувати в лабіринтах людського мозку.

Зрозуміло, що психологічна компонента є зазвичай присутньою в кожному більш-менш фаховому історичному дослідженні. Однак, додаткове прояснення суті, змісту й перспектив теоретико-методологічного контакту історії та психології залишається вельми актуальним науковим завданням, оскільки здобутки славнозвісної «психоісторії» далеко не відбивають усього спектру й не вирішують «великого психологічного питання» історичної науки, над яким давно замислювалися філософи, і про яке ніколи не пізно поміркувати історикам. Щоб за деревами не загубити лісу. А в лісі не заблукати разом із людиною, яку прагнеш зрозуміти і якій щиро прагнеш допомогти своєю черговою спробою концептуалізації історичного досвіду. Якщо *психоісторія* є також свого роду *субдисципліною*, то самодостатня наука *психологія* як допоміжне знаряддя поглибленої історичної інтерпретації — це і є, у цьому разі, спробою подивитися на історієписання «у світлі генералізованої інтерналістської палітри історії науки та соціогуманітарного знання»¹⁶. Адже наука історія залишається глибинно психологічним феноменом за будь-якого варіанту сполучення суб'єктивізму та об'єктивізму під час вибору методологічного інструментарію. Й у цьому сенсі німецька традиція осмислення зазначеного феномена становить, на нашу думку, значний інтерес не лише з огляду на загальновідомий потенціал класичної німецької філософії, її унікальне місце в загальносвітовій «історії ідей», а й з урахуванням вельми специфічного практичного досвіду психологізації і депсихологізації реальної історії.

О. Ясь у своїх цікавих роздумах про генезу інтелектуальної історії абсолютно слушно акцентує увагу на неокантіанській проекції класика методології історичної науки О. Лаппо-Данилевського, котрий був глибоко переконаний у тому, що історик має «...*відтворювати у собі стан чужої свідомості, іноді дуже віддалений від звичних йому станів, і пов'язувати між собою ідеї, котрі сприймаються його сучасниками як чужі*; він має володіти багатим і пристрасним темпераментом для того, щоб приглядатися до різноманітних виявів людського життя, яскраво переживати те, що його цікавить, глибоко занурюватися в чужі інтереси, робити їх своїми і т. п.; він повинен бути також здатним уявити собі і більш або менш сміливу гіпотезу, придатну для пояснення фактів або для побудови з них цілих груп або серій і т. п. Без такої творчості історик, звичайно, не зведе якого-небудь історичного цілого, а *наявність в історика його власної індивідуальної творчості є фактом, який не можна випродукувати ніяким історичним методом*»¹⁷. Тобто, історик, аби розуміти історію й адекватно репрезентувати своє розуміння, повинен, по-перше, сам мати достатній рівень загальної психологічної культури, а по-друге, бути принципово налаштованим на ретельне відслід-

ковування й максимально чесну фіксацію психологічних станів людей минулого. Така предметна увага до «людської ситуації» є особливо важливою на переломних етапах історії, у періоди жорстких трансформаційних криз, у багатьох випадках значною мірою й обумовлених деформаціями масової психології та проявами підвищеної індивідуальної психічної активності історичних особистостей, різного роду «пасіонаріїв».

Можна сперечатися про переваги й недоліки неокантіанства, позитивізму та низки інших «ізмів». Проте на сучасному етапі очевидної кризи української суспільної свідомості (зокрема й історичної) навряд чи хтось без переходу на сталінсько-гебелєвські методи аргументації зможе переконливо заперечити очевидну необхідність серйозного підвищення уваги й поваги до проявів людської психіки, наявність суспільного запиту на термінове переосмислення проблем конкурентного співіснування систем цінностей і культурних традицій у просторі європейської демократії.

О. Удод, предметно аналізуючи функції історії, пропонує звести весь їхній перелік до чотирьох ключових понять — «підтримка зразків (моралізація і накопичення соціального досвіду), легітимація (задоволення потреби в самоствердженні, мобілізаційна функція), ідентифікація (самопізнання, «націоналізація» історичного знання), відкриття Іншого (потреба в знанні про іншу реальність, «втеча від дійсності»)». Якщо придивитися уважніше до запропонованого автором підходу, то звертає на себе увагу не лише потенціал цієї нової концептуалізації функцій історичного знання на рівні сучасної соціальної теорії, а й цілком логічна акцентуація психоемоційного змісту комунікативного процесу як у просторі реальної історії, так і на ниві історієписання. На нашу думку, нагальна потреба визначення нових горизонтів відповідної наукової рефлексії цієї очевидної обставини обумовлюється вже хоча б тим, що, як слушно зауважує дослідник, коли йдеться про історію в значенні історіографії, то «незалежно від кількості і якості джерел, на які спирається у своїй роботі історик, його дослідження минулого завжди постає як *уявна модель цього минулого. До суб'єктивних, досить часто спеціально створених інтерпретацій сучасників минулих подій він додає власну суб'єктивну, інколи досить упереджену оцінку*» [Курсив наш. — Авт.]¹⁸.

На нашу думку, такий подвійний суб'єктивізм має стати спонукою для більш глибокого й комплексного теоретико-методологічного аналізу природних внутрішніх зав'язків історії і психології.

На сьогодні можна констатувати, що спеціальний комплексний аналіз багатоаспектного психологічного виміру історіописання ще явно попереду. Як на нашу думку, таке наукове завдання є безперечно цікавим і перспективним не лише для досвідченого фахівця в царині аналізу стилів мислення, а й для цілого колективу дослідників теорії і методології

історії. Тим більше у часи, коли українські реалії невпинно продукують вагомні аргументи на користь термінового й максимально всебічного осмислення психологічної специфіки історичних трансформацій. Споконвічне питання про те, що з'явилося раніше — курка чи яйце — у історико-політологічній площині перетворюється на стратегічне питання про те, що є першочерговим завданням державотворення — розбудова ефективних державних інституцій чи творення народу, нації. Однак, увесь світовий досвід доводить, що ці два процеси нерозривно пов'язані між собою, і занедбання одного з них нібито «на користь» іншого загрожує серйозними дисбалансом в усіх без виключення сферах державного й суспільного життя.

Українські методологи історії давно послуговуються психологічним інструментарієм у дослідженні конкретних історичних проблем. З нещодавніх наукових здобутків можна згадати хоча би змістовну статтю О. Яся, де висвітлюється роль історико-філологічного (критичного) методу у становленні та формуванні академічної історіографії ХІХ ст. акцентується увага на тому, що, приміром, такий класик історіописання, як Леопольд фон Ранке, був «неабияким майстром історичного портрету, в якому простежував не тільки дрібні деталі та риси певної постаті, а й виявляв тонкі психологічні нюанси»¹⁹.

Цікава монографія колективу авторів Інституту історії України НАН України про дисциплінарні виміри української історіографії демонструє розуміння неунікності врахування психологічних аспектів історіописання у процесі реалізації будь-якої дослідницької стратегії²⁰. Зокрема, О. Гончар у своїй розвідці про українське романтичне історіописання у світлі сучасного костюмарознавства абсолютно слушно наголошує на надзвичайній важливості «персоналогічного виміру», на тому, що «актуалізація проблеми особистості в певний період розвитку історичної науки» сприяє створенню соціокультурного образу історіографії²¹. У цьому конкретному випадку автор говорить про «образ» романтичної історіографії як «духовне, психологічне, естетичне та пізнавальне явище». Однак, поза будь-яким сумнівом, ці риси є притаманними «образам» історіографій усіх типів. Оскільки в іншому разі ви матимете справу не з «історіографіями», не з «образами» і вже точно не з «явищами», вартими читацької уваги. Раціональна психологічність (яка не має нічого спільного з висмоктаним із пальця шахрайським психологізмом різного роду політично хтивих сцієнтистських ворожбитів) є невідомою рисою фахового історичного мислення. Не даремно предметом дослідження для М. Костомарова стали «уявлення про діяльність людської душі». «Насамперед його цікавили живі люди та способи і прийоми розвитку сил народної діяльності, тобто Костомаров вважав своїм завданням пізнання «психології минулого. (...) У аналізі схожості й відмінності вчений

виходить з особливостей психіки, а саме як людина сприймає себе в оточуючому світі, як вона відноситься до рослинного, тваринного світу, стихійних явищ тощо». І якщо, зрештою, вважати прийнятною установку, згідно з якою «етнічна ідентифікація — це психологічний процес уподібнення себе з етнічною групою», то насамперед у будь-якій гуманітарній стратегії розвитку національної державності все ж, мабуть, варто зважати саме на цю обставину. На те, що це людина сама себе «психологічно уподібнює» етнічній групі, і що потрібно мати правильне розуміння цього складного й багатоаспектного психологічного процесу, щоби зрештою досягнути, користуючись термінологією Е. Дюркгейма, не «механічної», а таки «органічної солідарності» громадян, котра одна і є реальною запорукою історично стійкої національної спільноти, запорукою створення повноцінної нації. Усі штучні утворення на основі «механічної» солідарності розсипаються на порох на першому ж крутому повороті історії, як тільки слабшає сила зовнішнього примусу, як ти їх не величай на найвищому офіційному рівні — «нацією», «етносом» чи «народом»²². Нехтування соціально-психологічними аспектами державотворення давно визнане формою історичного ідіотизму. Для України такі моделі є надто небезпечними. Особливо коли хоч якось зважати на принаймні інтелектуальний вимір історичного досвіду і враховувати переконаність того ж таки М. Костомарова в тому, що «пріоритетність чуттєвості над розумовою складовою (...) і є причиною тривалої бездержавності українського народу»²³.

Адекватний наголос на особливій ролі психологічної складової історіописання ми зустрічаємо й у іншому розділі згаданої вище колективної монографії. Провідний український дослідник «стилів мислення» О. Ясь, висвітлюючи особливості «соціологізації минувшини» в українській історіографії на прикладі візій М. Грушевського і М. Слабченка, приділяє значну увагу як «психологічній атмосфері» наукової творчості в період 1920-х років, так і специфіці взаємозв'язку «соціологізму» і «психологізму» у творчості видатних учених. Схоже, та обставина, що М. Грушевському так імпонувала 10-ти томна «Психологія народів» В. Вундта, породила й у сучасного українського дослідника цілком природне бажання самому ближче познайомитися із цією психологічною класикою. О. Ясь звертає предметну увагу на оригінальну спробу В. Вундта синтезувати «традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму». І, мабуть, не дивно, що й сьогодні згадані й лаконічно відрефлектовані О. Ясем «дослідницькі практики В. Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального / колективного», зберігають свою привабливість як для тих, хто професійно займається історією, так і для тих, хто просто її любить. Якщо, приміром, М. Грушевський свого часу так гостро

відчував, що «глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду, та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту»²⁴. То чи не на часі сьогодні такого роду «розсліди» і «досліди» у новій, незалежній Україні, чия доля вирішується у площині розуміння проблем людського спілкування всередині країни і, водночас, колосально залежить від здатності продуктивно комунікувати з іншими народами зарубіжжя? Хіба не є загрозою для майбутнього української державності й загалом для всього українства задана О. Ясем глибинна тривога М. Грушевського з приводу «нерівності всесторонньої — економічної, психологічної, соціальної»? Коли М. Слабченко у своїх працях апелював «до правничих, політичних, та соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями», то чому сьогодні такі апеляції часом уважаються «зрадою жанру історії»?²⁵ Чи часом не тому, що вони знову виводять історичне мислення у реальний соціальний світ і породжують ланцюгову реакцію міждисциплінарної логіки, яка робить неприйнятною природно прогресуючу нерівність часів кристалізації індивідуалізму й відмирання племенного стану? Однак, слід зважати, що й сам цей плюралізм починається та закінчується в голові конкретного дослідника і при цьому не є формою шизофренії. Це лише природний психологічний відбиток багатоманіття реального соціального і природного буття людини в часі, а також індивідуальна спроба рефлексії цього відбитку з метою відслідковування його історичної динаміки (як це, зрештою, й описав А. Уайтхед).

Видатний європейський філософ Ю. Габермас у своїй промові з нагоди вручення йому Гегелівської премії міста Штутгарта у 1974 р. поставив несподіване питання — «Чи здатні комплексні суспільства формувати розумну ідентичність?» Несподіваним таке питання виглядає насамперед тому, що воно прозвучало в найпотужнішій і процвітаючій державі демократичної Європи. Тим більше в такій, де проблема *розумності суспільної самоорганізації* здавалася давно розв'язаною. Однак, для того, мабуть, і потрібен справжній філософський хист мислителя великого масштабу, щоби поглиблювати існуючі тлумачення очевидного, позбавлятися тривіального сенсу усталених понять. Як абсолютно слушно наголосив Ю. Габермас, «у певному значенні суспільство породжує свою ідентичність; і тим, що воно не втрачає цієї ідентичності, воно зобов'язане власним зусиллям».

Крім того, розмова про *розумність* ідентичності допомагає виявити нормативний зміст поняття. Тим самим припускається, що суспільство може не досягти своєї «справжньої» або «істинної», ідентичності».

Дослідник згадує міркування Г.В.Ф. Гегеля про «хибну ідентичність», тобто про ситуацію, коли «єдність життєвої цілісності, що розпадається на окремі моменти, можна підтримувати лише насильно»²⁶.

Якщо така постановка питання виявилася значимою для розвинутої демократичної Європи, то вона є ще більш актуальною для сучасної України, котра перебуває в перманентній економічній, соціальній і, як засвідчує гострота суспільної полеміки, очевидній кризі гуманітарного розвитку.

Історична практика глобального зіткнення різних типів розуміння людської свідомості довела небезпечність зневаги до можливостей вчасного «духовного розуміння» і до хоча б мізерного шансу «безпосереднього проникнення у смисли свідомості». Ті, хто не вірив у цей шанс, той таки його втратив. А історія, як відомо, такого не пробає. Історія знає чимало прикладів зникнення цілих цивілізацій, які втратили розуміння самих себе і не розгледіли свій, можливо, єдиний шанс на виживання. Тож, здійснення рецепції «цивілізаційного підходу» при одночасному сповідуванні старої недовіри до потенціалу «духовного розуміння» інших, відмова від «проникнення у смисли свідомості» насправді означає цілковиту відсутність реального розуміння глибинного змісту «цивілізаційного підходу».

¹ Див: Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії. *Історичні студії. Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. С. 455–457; 462.

² Там само. С. 465.

³ Уайтхед А. Избранные работы по философии. Пер. с англ. Сост. И.Т. Касавин; общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя. Москва: Прогресс, 1990. С. 295–297.

⁴ Там само. 298 с.

⁵ Там само. С. 400–403.

⁶ Там само. С. 407.

⁷ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. Пер. с фр. А. Серебряковой. СПб., 1899. С. 83–84.

⁸ Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. С. 97.

⁹ Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. Москва: Языки Русской культуры, 1997. С. 117.

¹⁰ Лурия А.Р. Психология как историческая наука. К вопросу об исторической природе психологических процессов. *Историческая и социально-образовательная мысль*. Том 9 № 3/1, 2017. С. 211–215. URL: <http://www.hist-edu.ru>

¹¹ ДеМоз Л. Психоистория. Ростов н/Д : Феникс, 2000. 510 с.

¹² Winfried Kurth. Die psychogene Theorie von Lloyd deMause — Plädoyer für eine konstruktive Weiterentwicklung. *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*, 10 (2009) — Mattes Verlag, Heidelberg, 2009. S. 201–243.

¹³ Див: Ващенко В.В. Психобіографія. *Історіограф. словник*: Навч. пос. за ред. С.І. Посохова. Харків, 2004. С. 222–228; Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпро: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. 408 с.; Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпро: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 324 с.; Ващенко В.В. М. Грушевський: економія життя як модель історіографії. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 125–151; Ващенко В.В. Медитації навколо можливостей дослідження онто-психо-топосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським. *Ейдос*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 280–299; Ващенко В.В. Наративна психологія та легітимація українського «історіографічного метанаративу». *Ейдос*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 240–251; Ващенко В.В. «Невроз» як соціокультурний конструкт епохи fin de siècle: метааналіз історіографії. *Історіограф. та джерелознавчі пробл. історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: міжвуз. зб. наук. пр.* Дніпро: РВВ ДНУ, 2008. С. 42–58.

¹⁴ Див: Uwe Langendorf / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Gespaltene Gesellschaft und die Zukunft von Kindheit* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 14) — Mattes Verlag GmbH, 2013. 295 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Der Wandel der Identitätsstrukturen und Beziehungen im Laufe der Geschichte — gesellschaftliche und politische Prozesse verstehen* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 18). Mattes Verlag GmbH, 2017. 330 s.; Ludwig Janus — *Menschheitsgeschichte als psychologischer Entwicklungsprozess*. Mattes Verlag GmbH, 2009. 343 s.; Sven Fuchs — *Die Kindheit ist politisch! Kriege, Terror, Extremismus, Diktaturen und Gewalt als Folge destruktiver Kindheitserfahrungen*. Mattes Verlag GmbH, 2019. 406 s.; Bernd Nielsen / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Psychohistorie der Krise* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 11). Mattes Verlag GmbH, 2010. 423 s.; Bernd Nielsen / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß (Hg.) *Psychologie der Finanzkrise* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 10). Mattes Verlag GmbH, 2009. 304 s.; Uta Ottmüller / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß (Hg.) *Psychohistorie und Globalisierung* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 9). Mattes Verlag GmbH, 2009. 298 s.; Winfried Kurth / Ludwig Janus / Florian Galler (Hg.) *Emotionale Strukturen, Nationen und Kriege* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 7). Mattes Verlag GmbH, 2007. 279 s.; Florian Galler / Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Fundamentalismus und gesellschaftliche Destruktivität* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 6). Mattes Verlag GmbH, 2006. 344 s.; Ludwig Janus / Florian Galler / Winfried Kurth (Hg.) *Symbolik, gesellschaftliche Irrationalität und Psychohistorie* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 5). Mattes Verlag GmbH, 2005. 267 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Psychohistorie und Politik* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 4). Mattes Verlag GmbH, 2004. 267 s.; Uta Ottmüller / Winfried Kurth (Hg.) *Trauma, gesellschaftliche Unbewusstheit und Friedenskompetenz* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 3). Mattes Verlag GmbH, 2003. 292 s.; Winfried Kurth / Martin Rheinheimer (Hg.) *Gruppenfantasien und Gewalt* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 1). Mattes Verlag GmbH, 2001. 216 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Psychohistorie, Gruppenphantasien und Krieg*. Mattes Verlag GmbH, 2000. 282 s.

¹⁵ Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О. Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія. Загал. ред. В. Смоля. Київ: Генеза, 2018. С. 3.

¹⁶ Там смо. С. 4.

¹⁷ Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году. СПб., 1910. Вып. 1,

ч. 1: Теорія історического знання. С. 7. Цит. за: Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія*. Київ : Генеза, 2018. 288 с. С. 14.

¹⁸ Удод О. Історія в інформаційному суспільстві. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія*. Київ: Генеза, 2018. 288 с. С. 61.

¹⁹ Ясь О. Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. 11. С.217.

²⁰ Див.: Дисциплінарні виміри української історіографії: Ролективна монографія. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 462 с.

²¹ Гончар О. Українське романтичне історіописання у світлі сучасного костюма-рознавства. *Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія*. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 63–64.

²² Там само. С. 70–75.

²³ Там само. С. 80.

²⁴ Ясь О. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка. *Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія*. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 124–125).

²⁵ Ясь О. Вказана праця. С. 170.

²⁶ Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 79.

REFERENCES

1. DeMause, L. (2000). *Psichoistorija*. Rostov: Feniks [in Russian].
2. *Dystsyplinarni vymiry ukrains'koi istoriohrafii*. (2015). Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
3. Febvre, L. (1991). *Boi za istoriju*. Moskva: Nauka [in Russian].
4. Habermas, J. (2014). *Do rekonstruksii istorychnoho materializmu*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
5. Lurija, A.R. (2017). *Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl'*, 9, 211–215 [in Russian].
6. Savel'eva, I.M., & Poletaev, A.V. (1997). *Istorija i vremja. V poiskah utrachennogo*. Moskva: Jazyki Russkoj kul'tury [in Russian].
7. Shevchenko, F.P. (2014). *Zbirka vybranykh prats' i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
8. Udod, O., Vermenych, Ya., Kovalevs'ka, O., & Yas', O. (2018). *Narysy z sotsio-kul'turnoi istorii ukrains'koho istoriiepysannia: subdystsyplinarni napriamy*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
9. Vaschenko, V.V. (2005). *Ejdos*, 1, 280–299 [in Ukrainian].
10. Vaschenko, V.V. (2008). *Ejdos*, 3, 240–251 [in Ukrainian].
11. Vaschenko, V.V. (2008). *Istoriograf. ta dzhereloznavchi probl. istorii Ukrainy. Rozvidky z teorii ta metodolohii doslidzen'*. Dnipro: RVV DNU [in Ukrainian].
12. Vaschenko, V.V. (2002). *Nevrasteniia: neprochytani istorii*. Dnipro: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian].
13. Vaschenko, V.V. (2004). *Psykhobiohrafija*. Kharkiv [in Ukrainian].

14. Vaschenko, V.V. (2005). *Ukraina moderna*, 9, 125–151 [in Ukrainian].
15. Vaschenko, V.V. (2007). *Vid samoprezentatsii do metodolohii: psykhubioistoriohrafichnyj vymir prostoru istoriopyssannia M. Hrushevs'koho*. Dnipro: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian].
16. Whitehead, A. (1990). *Izbrannye raboty po filosofii*. Moskva: Progress [in Russian].
17. Winfried, K. (2009). Die psychogene Theorie von Lloyd deMause — Plädoyer für eine konstruktive Weiterentwicklung. *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*, 10, 201–243 [in German].
18. Yas', O. (2004). *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* [in Ukrainian].